

СПОЛУЧНИКИ СУРЯДНОСТІ У СИСТЕМІ ЗАСОБІВ ВИРАЖЕННЯ СУРЯДНОГО ЗВ'ЯЗКУ ТА СЕМАНТИКО- СИНТАКСИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ

Світлана Алексєєва

Систему засобів вираження сурядного зв'язку та семантико-синтаксичних відношень становлять сполучники сурядності, інтонація, граматичні форми і семантика поєднаних компонентів. У сурядних комплексах можуть одночасно виявлятися всі засоби сурядного зв'язку або поєднання кількох із них. Наприклад: *І в тому незлобивому шелесті лісу, і в димах, і в кожному несподіваному зламі стежки* – вчувалася йому докора за те, що отак довго сюди не навідувався (Г. Тютюнник); *З гурту вихопився наперед жвавий, поморщений, спечений сонцем дідок* (О. Гончар). Крім того, саме сурядні сполучники та їх еквіваленти є спільною, об'єднувальною ознакою для всіх типів сурядних комплексів, що функціонують у простому ускладненому реченні. Проте найповніше формально-граматичні властивості сполучників та їх семантика розкриваються в сурядних комплексах з однорідними членами речення.

Метою статті є визначення функціональних особливостей сполучників сурядності; встановлення взаємозв'язку між їх семантикою та граматичними властивостями; дослідження конструктивних характеристик сполучників сурядності як засобів організації і вираження сурядного зв'язку та смислових відношень; з'ясування функціонально-семантичних особливостей сполучникових конкретизаторів та аналогів.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі системного аналізу сполучників сурядності з урахуванням їх семантичних і конструктивних властивостей, класифікації лексичних конкретизаторів та аналогів сполучників за особливостями функціонування і здатністю семантично диференціювати відношення.

Роль основних засобів вираження сурядного зв'язку та сурядних відношень традиційно належить сполучникам сурядності. Сполучник визначається як незмінюване службове слово, яке виражає синтаксичні зв'язки речень або слів і семантико-синтаксичні відно-

шення між ними, причому вираження синтаксичного зв'язку є його основною функцією (УМ: 585).

О.М. Пешковський встановив, що введення у речення сполучника є введенням у нього сурядності або супідрядності. Порівнюючи сполучення “*боюсь його батька*” і “*боюсь його і батька*”, “*боюсь його або батька*”, “*боюсь не його, а батька*”, він зазначив, що однакові відмінкові форми іменника за відсутності сполучника включені одна в іншу, вступають у підрядні відношення (*боюсь батька, батька його*), а за наявності сполучника – супідрядні дієслову (*боюсь його, боюсь батька*) (Пешковский 2001: 393, 394).

М.Н. Майданський вважав сполучник не головним засобом змістового зв'язку, а засобом обслуговування, формальним виявом. Помилку О.М. Пешковського він вбачав у тому, що той розглядав сполучник як причину, а не наслідок (Майданський 1947: 176).

Наведені характеристики сполучника доводять, що роль сполучників не можна ні абсолютизувати, перебільшувати, ні применшувати. Сполучник, безперечно, бере участь у формуванні і вираженні відношень між компонентами, його семантика індивідуалізує комплекс в цілому, однак його вибір може залежати від суб'єктивно-авторської комунікативної мети повідомлення або зумовлюватися семантикою компонентів, які виражають певне семантико-синтаксичне відношення. Наприклад: *А так, ніби бачу й не бачу, сниться не сниться, мариться не мариться* (О. Гончар) – власне єднальні відношення зі значенням одночасності між сурядними компонентами, оформлені сполучником *і (й)* та безсполучниково, можуть трансформуватися у будь-який інший тип сурядних відношень (зіставні, протиставні, розділові) залежно від задуму автора за допомогою відповідних сполучних засобів: *бачу (а, але, або) не бачу, сниться (а, але, або) не сниться, мариться (а, але, або) не мариться*. Можливість такої трансформації зумовлює також лексико-граматична тотожність компонентів. У реченні: *Але та іскра тліла, не вгасала, а розгорілася багаттям ясним і освітила темную темноту* (Леся Українка) – відношення між поєднуваними компонентами допускають потрактування їх як єднальних, зіставних, протиставних: *тліла (і, а, але) не вгасала (і, а, але) розгорілася*; але не розділових: *тліла, або не вгасала, або розгорілася*.

Загальноприйнята класифікація сполучників сурядності враховує їх семантику, але залишає поза увагою конструктивні властивості,

порушуючи цим органічний зв'язок двох складових синтаксичної природи сполучника. Семантична близькість сполучників, на думку А.Ф. Прияткіної, не виключає відмінностей у їх синтаксичних властивостях, а групування сполучників за семантичними ознаками приховує, стирає відмінності між окремими формальними різновидами сурядності (Прияткіна 1977). Наприклад, сполучник *та* може бути семантично подібний до єднальних сполучників: *Вона за морем синім, за бором за старим, вона зрідні пустиням та бурям степовим* (М. Рильський); *та=i*, або до протиставних: *Була колись гетьманщина, та вже не вернеться* (Т. Шевченко); *та=але*. Сполучник *або* може функціонувати у значенні розділового: *Пішов би в колгосп на нараду або на засідання виконкому – чоботи несправні* (Г. Тютюнник); чи пояснювального: *Найцілющим вважалося зело, віднайдене до сходу сонця, або “при росі”* (В. Скуратівський); *або=тобто*. Здатність однакових сполучників входити до складу різних у семантико-синтаксичному плані сурядних комплексів доводить відсутність у них наперед визначеної конструктивної характеристики.

Сполучники сурядності виконують спільну граматичну функцію, яка полягає не тільки у вираженні синтаксичного зв'язку, а й у вираженні однакового відношення двох поєднаних компонентів до третього і найвиразніше реалізується сполучником І. Є.М. Ширяєв визначає її як *i*-функцію (Ширяєв 1980: 52). Крім того, спільна *i*-функція сполучників сурядності виявляється також у вираженні ними власне єднального значення, основним носієм якого є сполучник *і*. Однак кожний сполучник сурядності (зокрема *і*) має власну граматичну семантику й окреслене коло часткових значень, які зливаються із загальним граматичним значенням, накладаються на нього і формують певний тип смислових відношень між поєднаними компонентами: *але* – *i*-функція + протиставлення, *або* – *i*-функція + розділовість, *і* – *i*-функція + єднальність (власне єднальність, єднальність з перелічуваністю, поширюваністю, заперечністю, наслідковістю). Наприклад: *Знадвору увійшла Одарка – вироблена, але чепурна ще жінка з чорними од землі руками* (Г. Тютюнник): *жінка вироблена, і але чепурна* (єднальність з протиставністю); *Вона – не тільки тема вірша або картини, – в ній є висоти незмірими й святі глибини* (М. Рильський): *тема вірша і або картини* (єднальність з розділовістю), *є висоти й глибини* (власне єднальність); *Ми виходимо в сліпу вітряницю, зали-*

шаючи за собою в кімнаті і світло, і тепло, і людську ласку (О. Гончар): *залишаючи і світло, і тепло, і ласку* (єднальність із перелічуваністю).

Отже, з одного боку, сполучники сурядності позбавлені реального (поняттєвого) змісту і мають лише формально-граматичну семантику, яка реалізується або в їх синтаксичній функції, або в загальному недиференційованому значенні відношення. З іншого боку, вони, за словами В.В. Виноградова, несуть істотне семантико-синтаксичне навантаження, переобтяжені значеннями (Виноградов 1986: 577–592).

Багатозначність або однозначність сполучників сурядності зумовлює їх здатність до семантичної диференціації. Багатозначні сполучники можуть набувати функціональної взаємозаміни як синонімічні, а отже, втрачають здатність семантично диференціювати відношення між поєднуваними компонентами. Вони переважно одномісні, можуть бути повторюваними, вживаються у сурядних комплексах з недиференційованими, семантично і синтаксично рівнозначними компонентами. До сполучників цього типу належать *і, а, але, або, та* (в значенні *і* або *але*) та їх синоніми, які, виражаючи загальні значення: єднальне, зіставне, протиставне, розділове, об'єднуються спільним значенням, тобто є типовими основними носіями *і*-функції (єднальної). Семантична диференціація відношень відбувається у контексті через значення поєднуваних компонентів та конкретизаторів при сполучниках.

Сполучник *та*, синонімічний зі сполучником *і*, виражає загальне єднальне значення: *і здається: зараз гість прибуде із далеких та ясних країв* (М. Рильський); *Холодом і яблуками пахне танок* (О. Стефанович); а синонімічний зі сполучником *але*, виражає протиставне значення: *і поснули швидко, та не надовго* (Панас Мирний); *Солдат біля кулеметів був зовсім молоденький парубійко, але пиховитий і грізний, сповнений відчуття величі свого “райху”* (І. Багряний). Об'єднані спільною *і*-функцією, сполучники *та, і; та, але* виявляються взаємозамінними: *холодом і (та) яблуками; із далеких та (і) ясних; молоденький, але (та) пиховитий і грізний; швидко, та (але) не надовго; а певний тип відношення формується і визначається семантикою поєднуваних компонентів: із далеких та ясних* (єднальні відношення між семантично близькими у контексті компонентами); *швидко, та не на-*

довго (протиставні відношення між семантично протиставлюваними у контексті компонентами).

Сполучник *а*, виражаючи зіставні відношення та виконуючи *i*-функцію, може заступатися іншими сполучниками сурядності: *Десь мудрим сном в архівах спали книги, ми ж з них хіба палили цигарки, піврусини, а напівпеченіги – наш навіть сміх був хмурий і гіркий* (Є. Маланюк) – *піврусини (і, але, або) напівпеченіги*. Семантика компонентів дозволяє встановити будь-який тип відношень. Однак наявність при одному з компонентів заперечної частки *не* звужує коло сурядних відношень між ними до єднальних та протиставних або тільки єднальних, виключаючи розділові, що підтверджується можливою взаємозаміною сполучників: *Любилася, кохалася, а серденько мліло: воно чуло недоленьку, а (і, але) сказати не вміло* (Т. Шевченко); *Покійниця добра була людина: вік з нею зжили, а (і, але) не билися, не лаялися* (Панас Мирний).

Розділові сполучники *або, чи, то...то* не заступаються іншими неоднозначними сурядними сполучниками, однак входять до цього типу через властиву їм *i*-функцію. Щоправда, ця функція послідовно виявляється тільки при відношенні чергування. Наприклад: *А ми впродовж усіх століть то хлібом платимо, то кров'ю!* (Г. Чубач); *а ми, замімілі, слухаєм, слухаєм його давні чи не зовсім давні історії, що так заповонюють дитячу душу* (О. Гончар): *то (і) хлібом платимо, то (і) кров'ю, давні чи (і) не давні*. У сурядних компонентах із відношенням взаємовиключення *i*-функція цих сполучників є гіпотетичною (можливі обидва або кілька компонентів, але насправді буває лише один): *Одні казали, що, мабуть, вона себе в глибокому ставку або в колодязі поховала* (Панас Мирний); *Як добре по хрусту гілки, по шереху трав у смереччі вгадать: лисиця чи білка, чи заєць дався на втечу* (О. Стефанович); можливо, *і в ставку, і в колодязі*; можливо, *і лисиця, і білка, і заєць*, але наявне щось одне.

Однозначні сполучники (*не...а, хоч...але, не тільки...але й, не лише...а й, як...так, не то що...а й, та й, та ще й, а й*) переважно дво-місні (крім приєднувальних), здатні семантично диференціювати компоненти та виражають різні типи невластиві єднальних відношень між ними. Наприклад: *Не вір, вродливко, Лісунові: не вирій носить він, а вир* (О. Стефанович); заперечно-протиставні відношення; *Та вже хоч вони і гарні люди, а тобі не рівня* (О. Стороженко); протиставно-до-

пустові відношення; *Жили ми в те врем'я хоч і не так як люди, ну та все ж не старцювали* (Г. Тютюнник); протиставно-єднальні відношення з відтінком компенсації; *Прийшла темінь і затулила од старої не тільки сонце, а й оті нерясні спогади, бо ніщо вже їх не будило* (Г. Тютюнник); *Про жнива існує безліч оповідей як у художній, так і в науковій літературі* (В. Скуратівський); градаційно-зіставні відношення; *а згодом – ніби в покару за гріхи молодості – сама з боєм шукала не те що мости, а хоч найхисткішої кладочки назад* (О. Гончар); градаційно-розділові відношення з відтінком допустовості; *У хаті було душно від натопленої печі, що аж поруділа, потріскалася в коминах, а ще від тісноти, горілки й гарячих страв* (Г. Тютюнник); приєднувальні відношення; *бо хто ж то знає, що воно руським та ще й городським більш до вподоби* (Г. Тютюнник); приєднувально-градаційні відношення.

Ці сполучники, семантично виділяючи один з поєднаних компонентів, подібно до багатозначних, позбавлені наперед визначеної конструктивної характеристики. Наприклад, приєднувальний (за семантичною класифікацією) сполучник *та й* виступає у сурядному комплексі, між компонентами якого власне приєднувальні відношення: *Чи я винна, чи щось інше, я не знаю та й не хочу знати* (В. Винниченко); приєднувально-наслідкові відношення: *Огонь у печі тлів, тлів – та й згас* (Панас Мирний); приєднувальні відношення з відтінком раптовості, швидкої зміни подій: *Натяг найменший батькового лука та й став царем всієї тут землі* (Л. Костенко). Семантику відношень, крім сполучника, виражають також значення компонентів, порядок їх розташування, можливі конкретизатори.

Багатозначні сполучники набувають здатності семантично диференціювати сурядні компоненти і відношення між ними, якщо виступають не самостійно, а в поєднанні з іншими сполучниками. Наприклад: *Місцями він заплющував очі й ішов наосліп у забутті, в гарячковому, але й у радісному, маренні* (І. Багрянний); *але* – протиставні відношення, *але й* – протиставно-єднальні; *Часом навіть бідак, якому б місце у комуні давно, піднімається сюди з позиченим збіжжям на спині, а проте не полишає надії колись поставити тут власного вітряка* (В. Земляк); *а* – зіставні відношення, *а проте* – протиставно-допустові.

На особливу увагу заслуговують конкретизатори у складі сполучників або при них та аналоги сполучників, їх еквіваленти, які також беруть участь у вираженні сурядного зв'язку. У цій ролі можуть виступати частки, модальні слова, прислівники, займенники, які функціонально наближаються до сполучників через морфологічну незмінність. Такі елементи сприяють семантичній диференціації компонентів та відношень між ними.

За особливостями функціонування їх можна поділити на такі групи:

1) конкретизатори, які входять до складу сполучника, утворюючи складений двомісний, рідше одномісний, сполучник. Наприклад: *щоб топила в лежанці не лише про сирі стіни, а й для душки* (Г. Тютюнник); *А головне – він і сам не вірив уже не тільки нікому, але й самому собі* (І. Багряний); *Із наших робочих як не один хто-небудь, так другий підійде й питає нишком мене про нього* (О. Гончар); *простати свої ідеї та працювати не то в свято, але й у будень* (М. Коцюбинський); *Говорять таку плату, мов справді їх хто наймає та ще й просить, наймаючи* (Панас Мирний); *Але мені здається, що вона побувала в компанії есерів, а то й прямо анархістів* (В. Винниченко);

2) обов'язкові конкретизатори при сполучнику, його уточнювачі, які разом зі сполучником формують певний тип відношення, і тому їх видалення руйнує зміст сурядного комплексу в цілому. Наприклад: *чверть населення України взагалі не читає газет, а тим паче журналів* (Літературна Україна); *Лишиш, княже, плач по собі не втішний братам своїм, і родині, і дружині своїй, а найбільше мені* (В. Шевчук); *кожне плем'я переживає свою історію епохи злету й занепаду, а поготів циганське* (В. Земляк); (розрізнявально-еднальні відношення); *Ковтнули Дарія степами, а потім вроздріб потовкли* (Л. Костенко); *і він зробився спочатку довгий і плесковатий, а згодом знов покруглішав* (Г. Тютюнник); (розрізнявально-еднальні зі значенням послідовності); *В. Лазарука відзначено за багаторічну плідну діяльність на літературній ниві, поетичні збірки..., книжки..., а також численні публіцистичні виступи на захист природи рідного краю* (Літературна Україна); (приєднувальні відношення); *Відтоді Ляля щотижня, а іноді й двічі на тиждень приходила в крігелазарет* (О. Гончар); (приєднувальні-градаційні відношення); *А як не пустять, то треба якось передати записку, а краще всього на словах* (В. Винни-

ченко); *Щось чекає їх обох, можливо, навіть тоді, коли дійдуть до кінця цієї вулиці, а може, до кінця цього дня* (В. Шевчук); (градаційно-розділові відношення); *Цієї хвилини – зустріти схід сонця, а отже й день Івана Купала – люди чекали з особливим нетерпінням* (В. Скуратівський); (єднально-наслідкові відношення).

Обов'язкові конкретизатори семантично диференціюють компоненти сурядних комплексів та відношення між ними. Без цих уточнювачів сурядний компонент руйнується. Пор.: *газет, а тим паче журналів і газет, а журналів; ковтнули, а потім потовкли і ковтнули, а потовкли; записку, а краще всього на словах і записку, а на словах;*

3) факультативні конкретизатори при сполучнику, які, формуючи разом з ним відношення, надають останньому певного відтінку. Вилучення їх не руйнує комплексу в цілому, але призведе до змін у семантиці відношення. Наприклад, протиставно-єднальні відношення: *Отож своїм першим найяскравішим порівнянням і водночас найзворушливішою філософською сентенцією античність завдячує листкові* (А. Содомора); *Уже десятки раз вона мусила давати різним людям хабарі, більші й менші, і, проте, досі не могла до цього звикнути* (О. Гончар); *брав святу купіль, а водночас не забував і про свою негасиму печаль* (В. Шевчук); *добираючи харчів простих, дешевих, але заразом і поживних* (В. Підмогильний); єднально-розрізнявальні відношення: *Серьожка в стражданнях ніби змужнів і навіть виріс фізично* (О. Гончар); *Якщо, скажімо, про жнива й особливо обжинки... маємо чимало пісень обрядового характеру, то зажинкових обмаль* (В. Скуратівський); єднально-наслідкові відношення: *хай іноді занадто запальний і тому не гарантований від промахів молодості* (О. Гончар). В аналізованих сурядних комплексах з одномісними сполучниками факультативні конкретизатори семантично розрізняють компоненти, ускладнюючи відношення, а при їх вилученні зазначені типи відношень зміняться на власне єднальні або протиставні між семантично недиференційованими компонентами (*порівнянням і сентенцією; про жнива й обжинки; запальний і не гарантований; брав, а не забував; дешевих, але поживних*).

У сурядних комплексах з приєднувальними та двомісними сполучниками, де компоненти семантично диференційовані, ці конкретизатори істотно не впливають на семантику відношень, однак підкреслюють смислову перевагу компонента, при якому вживаються. На-

приклад: *Страшний був чоловік Олексій Іванович та ще до того й могучий* (Панас Мирний); приєднувальні відношення; *проте це її не лише не пригнічувало, а, **навпаки**, зміцнювало* (О. Гончар); *Не тільки товариші й друзі, а й **взагалі** свої не приходили* (І. Багряний); градаційно-зіставлювальні відношення; *Я не допомагаю, а **майже** виношу її вгору на руках* (Г. Тютюнник); *що ген, далеко-далеко, рухалися теж безкраєю черідкою, але не на захід, а **таки** на схід* (І. Багряний); *часто мені здається, що справдешне моє покликання не жити в цьому світі, а **тільки** спостерігати його* (В. Шевчук); *Ти не прийдеш, не прилетиш – і **тільки** дальніми піснями в моєму серці продзвениш* (М. Рильський); *Не зненависть і не жаль, а **скоріше** огиду викликала в ній Королькова* (О. Гончар); заперечно-протиставні відношення. Зрідка у ролі факультативного конкретизатора може виступати вставлена конструкція. Наприклад: *А так лише пороздирали руки, позабивали коліна, подерли халати і – **що найприкріше** – пошкодили рацію* (О. Гончар).

При сполучнику одночасно можуть вживатися кілька конкретизаторів, один із яких – обов'язковий – виявляє тенденцію до злиття зі сполучником, а другий – факультативний – притягується сполучником як додатковий уточнювач. Наприклад: *Страждання від кохання – це ще біда невелика, а **іноді навіть** приємна* (В. Винниченко); *невелика, а **іноді навіть** приємна* – обов'язковий конкретизатор *навіть* разом зі сполучником А виражають розрізнювально-єднальні відношення, а факультативний уточнювач *іноді* додає цим відношенням обмежувального відтінку;

4) аналоги, еквіваленти сполучників – слова, функціонально подібні до сполучників, які зберігають при цьому власні лексико-граматичні ознаки. Наприклад: *Не стара з обличчя, **лише** надміру змучена турботами й горем* (І. Багряний); *Данько не став його будити, **лишень** тихо поцілував у спітніле чоло* (В. Земляк); *Марина мовчить, **тільки** душею мліє* (Панас Мирний); *Чіткого сюжету нема, оскільки у кожному регіоні, **навіть** в окремих селах, були свої специфічні відмінності* (В. Скуратівський); *Старий уже не з прикрим докором, а значно м'якше, **скоріше навіть** вибачливо загомонює до нас* (О. Гончар); *Він хитнувся, трохи не впав, **отже** встояв і наче бадьоріше підійшов до полу* (Панас Мирний).

Крім службових слів, сполучниковими еквівалентами можуть виступати фразеологічні одиниці, які виконують функцію зв'язку. Наприклад: *тоді як наш філософ знайшов своє нове ім'я мало сказати доречним, а навіть доконче необхідним* (В. Земляк).

У більшості випадків службові слова, наведені вище, розглядаються як власне сполучники, які можуть виражати семантико-синтаксичні відношення базового сполучника або відмінні від них (Городенська 2007: 6). З цим не погоджується зокрема А.Ф. Прияткіна, наголошуючи на закріпленій синтаксичній позиції сполучника, його монофункціональності та спеціалізованості, не властивих часткам та модальним словам у функції сполучників (Прияткіна 1977: 11–12). Проте сполучникові комплекси типу *не лише...а й, не тільки...але й, як...так, не то...але й, та ще й, а також, а найбільше, а потім, а навіть* можна розглядати як складені двомісні або одномісні сполучники, а функціональні аналоги типу *лише, тільки, навіть, причому, тому* умовно називати сполучниками, хоча регулярне використання їх у ролі засобів зв'язку є одним з можливих шляхів поповнення класу сполучників.

Отже, сполучники сурядності – це специфічні граматичні засоби з унікальними морфолого-синтаксичними властивостями (Кручинина 1988: 3), спеціалізовані для виконання функції зв'язку як основний засіб, її ядро (Прияткіна 1977: 12), а однофункціональні з ними сполучникові конкретизатори та аналоги становлять периферію цієї функції.

Визначальною для сполучників сурядності є *i*-функція, яка властива, насамперед, багатозначним, не здатним до семантичної диференціації сполучникам. Поза *i*-функцією перебувають однозначні сполучники та сполучникові комплекси з конкретизаторами, які семантично диференціюють сурядні компоненти та відношення між ними.

Семантичні і синтаксичні властивості сполучника перебувають у тісному взаємозв'язку. Значення сполучника розкривається і реалізується у певному сурядному комплексі, з урахуванням лексико-граматичних значень його компонентів. Сполучники сурядності, самостійні в організації та оформленні сурядного зв'язку, беруть участь у формуванні семантико-синтаксичних відношень разом з іншими складовими сурядного комплексу.

ЛІТЕРАТУРА

- Виноградов, В.В. 1986, *Русский язык. Грамматическое учение о слове: Учебное пособие (для вузов)*. Москва: Высшая школа, 3-е изд., испр.
- Городенська, К.Г. 2007, *Грамматичний словник української мови: Сполучники*. Херсон: Вид-во ХДУ.
- Кручинина, И.Н. 1988, *Структура и функции сочинительной связи в русском языке*. Москва: Наука.
- Майданський, М.Н. 1947, Стягнене речення, або речення з однорідними членами. *Мовознавство* № 4–5, 174–189.
- Пешковский, А.М. 2001, *Русский синтаксис в научном освещении: Учебное пособие*. Москва: Эдиториал УРСС, изд. 8-е.
- Прияткина, А.Ф. 1977, *Союзные конструкции в простом предложении*. Автореф. дис. д-ра наук. Москва: Русский язык.
- УМ – Русанівський, В.М. – Тараненко, О.О. (співгол.) – Зяблюк, М.П. та ін., *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2000.
- Ширяев, Е.Н. 1980, Дифференциация сочинительных и подчинительных союзов на синтаксической основе. *ФН* № 2, 49–55.